

A KÖZÉPKORI UKRAJNA Gondolatok egy készülő történeti összefoglaló koncepciójáról

Font Márta

Az első kérdés, ami felmerül, hogy mi szükség van az ún. „ország-történetekre”, azon belül Ukrajnáéra. Az „ország-történetek” funkciója általában kettős: meg kell felelni egy tudományos ismeretterjesztő feladatnak, illetve meg kell adni az első tájékoztatást mindazoknak, akiket egy-egy mai ország története mélyebben is érdekel. Itt nyilván nem az útikalauz típusú („praktikus tanács – információ – történelmi nevezetességek”) kiadványokra kell gondolnunk, hanem forrásokra épülő tudományos munkákra, amelyek olyan stílusban íródtak, hogy a nem szakemberek számára is élvezhetőek, érdeklődést felkeltők. Egy Ukrajnatörténet szükségességét indokolja továbbá, hogy a mai Ukrajna Magyarország közvetlen szomszédja, ahol jelentős magyar kisebbség él; azaz egy olyan ország, amely a jelenben is fontos számunkra, és nem mindegy, hogy múltját és hagyományait mennyire ismerik akár a politikusok, akár az üzletemberek. Egy Ukrajnatörténetre – úgy vélem – nemcsak a tudomány embereinek lenne szüksége. Összefoglaló ukrán „ország-történetre” folyamatosan szükség volt és szükség van, azt néhány, a legfontosabbnak tartott munka felsorolásával támasztanám alá.¹

A történészszakma a fentieket érzékeli, érzékelte, hiszen Ukrajna függetlenné válását (1991. augusztus 24.: a függetlenség deklarálása; 1991. december 1.: a megerősítő népszavazás) gyorsan követte Magyarország részéről a diplomáciai elismerés (1991. december 3.). A magyar történettudomány gyorsan reagált erre az eseményre, és 1994 nyarára megjelent a *História* folyóirat azon száma, amely teljes terjedelmében Ukrajna történetével foglalkozott.² Ez a folyóiratszám jó áttekintést adott, de a szerzőkben akkor

---

¹ Az első Ukrajnatörténetet német nyelven magyar történész írta: Engel, Johann Christian (1770–1814): *Geschichte der Ukraine und der Cossacken*; Грушевський М.: *Історія України–Русі. I–III.* Київ 1903–1905.; Polońska-Vasylenko, N.: *Geschichte der Ukraine. Von den Anfängen bis 1923.* München 1988.; Magocsi, P.R.: *Galicja. A Historical Survey and Bibliographic Guide.* Toronto – Buffalo – London 1983.; Subtelny, O.: *Ukraine. A History.* Toronto 1988.; Kappeler, A.: *Kleine Geschichte der Ukraine.* München 1994. (neue Auflage 2001.) A legújabb, ukrán szerzők által írott munkák I.: *Історія України.* Київ 1997. 5–66.; Русина, О.В.: *Україна під татарами і Литвою,* Київ 1998.

² *História* 1994./7. szerk. Glatz Ferenc

is megfogalmazódott, hogy mindez nem pótol egy olyan kötetet, amely az ukrán történet teljességének és problémájának bemutatására vállalkozik. Szerzője voltam ennek a számnak Varga Beáta kolléganőmmel együtt,³ aki vel azóta is dédelgetjük egy ilyen kötet megírásának álmát. Az egyik legfőbb gondunk, hogy nem találtunk olyan partnert, aki a 19–20. századi részt megírná. Itt tartunk ma is.⁴

A továbbiakban a korai ukrán történet saját kutatásaimat érintő részének koncepcionális kérdéseire szeretnék kitérni. Az imént említett rövid tanulmányon túl Ukrajna korai történetével kapcsolatban több alkalommal is állást kellett foglalom. Először akkor, amikor 1993–1994 táján a Kijevi Rusz történetéről írtam egyetemi tankönyvem első verzióját,⁵ majd az újrakiadás alkalmával ismételtén. Már a címadás során szembekerültem azzal, hogy magyar nyelven a Kijevi Ruszt mindenütt „Kijevi Oroszországnak” említették, illetve így fordították. Ezt helytelennek tartottam akkor is, ezért választottam a kötet címéül a következő megoldást: „Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből”. A címet a második, átdolgozott kiadás alkalmával is megtartottam. Legközelebb akkor kellett állást foglalom, amikor Szvák Gyula szerkesztésében készült az összefoglaló „Oroszország története”.⁶ Örömmre szolgált, hogy a szerkesztő kellő terjedelmet – a korábban szokásosnál jelentősen többet – biztosított a korai történet számára. A források állapota, mennyisége miatt szükségszerűen lett rövidebb a korai történeti rész a későbbi korokéhoz viszonyítva. Mégis ragaszkodtam ahhoz, hogy az általam írt rész két fejezetre legyen bontva.⁷ Az első a Kijevi Ruszról szól, ahol valóban a keleti szlávok közös történetét tárgyalom; a második pedig a régiókra bomlott Rusz történetét mutatja be, ahol már elválik egymástól a később Oroszország, illetve Ukrajna részét képező fejedelemségek története.

---

³ História 1994./7. 3–7. (Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz.), 8–12. (Varga Beáta: Az ukrán autonómia.)

⁴ A hiányt nem pótolja Niederhauser Emil legújabb összefoglaló munkája sem, hiszen nem tér ki Ukrajna történetére a korai időszakban: Niederhauser Emil: Kelet–Európa története. Bp. 2001.

⁵ Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből. Pécs 1995. (második, átdolgozott kiadás: Bp. 1998.)

⁶ Font Márta – Szvák Gyula – Niederhauser Emil – Krausz Tamás: Oroszország története. Bp. 1997. (második kiadása: Bp. 2001.)

⁷ Uo. 5–61. (A Kijevi Rusz.), 63–123. (A Rusz régiói.)

1. Az első probléma a kontinuitás kérdése – területi, történeti, dinasztikus értelemben egyaránt. Eldöntendő, hogy a térbeli keretek kijelölésénél a mai Ukrajna területéből indulunk-e ki: ekkor a mai ukrán föld történetének részét képezik a Fekete-tenger-parti görög kolóniák, a népvándorlásokor vegyes etnikai tartamú csoportjainak hagyatéka stb. Vagy a területet változó módon ábrázolva a mai ukránok elődeinek tartott keleti szláv csoportok mozgását követve vonjuk meg a határokat? A két szélső pont közötti állásponton kívül számos „közbülső” megoldás is született, a válaszokat sokkal inkább az aktuálpolitikai kérdések, semmint a tudományos elemzések határozták meg. A területi kérdésre adott válasz befolyásolta a történeti problémák taglalását is, pl. a nacionalista ukrán történetírás visszavetítette a múltba az ukrán népnevet is, noha az teljesen modern képződmény, hiszen még a 19. század elején is a középkorban kialakult⁸ „kis-orosz” elnevezést használták.

2. A következő kérdés a Kijevi Rusz részben már érintett problémája. A vita röviden abban foglalható össze, hogy vajon Oroszország vagy Ukrajna történeti előképének tekinthető-e a Kijevi Rusz.⁹ A kizárólagos válaszok azon alapulnak, hogy Oroszország esetében a dinasztikus (l. a vlagyimir–szuzdali és moszkvai fejedelmek közötti leszármazás rendjét), Ukrajna esetében a területi (l. az egykori Kijev Rusz központja egybeesik a mai Ukrajna fővárosával) kontinuitás mutatható ki. Véleményem szerint a kettő nem kizárja, hanem kiegészíti egymást. Ennek elfogadását a közvetlen múlt akadályozza: nevezetesen a szovjet korszakban hangsúlyozott álláspont, amely szerint a Kijevi Rusz a három keleti szláv nép „bölcsője” (l. a szovjet korszak terminológiáját) volt,¹⁰ és mindezt a nagyorosz nacionalizmus leplezésére „kirakatként” használták. Ennek ellenhatásaként fordult a rendszerváltozás után minden a tagadás felé: nemcsak a szovjet korszak napi gyakorlatát utasították el, hanem a kor tudományosságának egészét elfogadhatatlannak ítélték. Az álláspontok tisztulásának pedig el kellene jutni odáig, mint (jobb példa híján) Nyugat-Európában Nagy Károly esetében:

---

⁸ A 14. század eleji lengyelországi latin nyelvű kancelláriai gyakorlat nyomán, l. Font: Oroszország... 136.; Samsonowicz, H.: Historia Polski do roku 1795. Warszawa 1990. 85.

⁹ Pritsak, O.: *The Origins of Rus'*. Harvard Univ. Press 1981.

¹⁰ L. pl. Рыбаков, Б.А.: *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* Москва 1982. 5–10.

mind a későbbi Franciaország, mind a Német-római Birodalom történeti előképének tekintik. Belorusszia esetében a helyzet annyival bonyolultabb, hogy sem dinasztikus, sem területi központ esetében nem lehet kimutatni olyan mértékű kontinuitást, mint a másik két esetben. Itt a keleti és nyugati szláv etnikai határ „stabilizálódása” időben később alakult ki, és jelentős litván befolyással is számolhatunk: mind dinasztikus szempontból, mind az etnikai keveredést illetően.

3. Bonyolult az etnogenezis kérdése. A Kijevi Rusz esetében hosszú időn keresztül a varég-normann hatás, illetve etnikai jelenlét értelmezésére fűzték fel az egész problémakört. Az ún. normann–anti-normann vita évszázadokig a politikai viták részének volt tekinthető. Mára a varég elemek jelenlétét, szerepét a Kijevi Rusz létrejöttében nem tagadja senki, sőt a Novgorod körüli térségben nyomukat egészen a 12. századig követni lehet.¹¹ A déli régióban más volt a helyzet. Kijev–Csernyigov–Halics esetében a steppe szomszédsága volt meghatározó, illetve a steppe népei a Vlagyimir–Szuzdali Fejedelemségben is nyomot hagytak (l. a szomszédos volgai bolgárokkal való kapcsolatokat), csak a déli részekről eltérő arányban. Nem utolsósorban azért, mert a Kijev–Csernyigov körüli részekre a 13. századtól „rátelepedtek” a tatárok, majd a litvánok; a vlagyimir–szuzdali központra pedig közvetlenül nem. Itt a volgai bolgárok mellett az erdős zóna finnségi népei hagytak olyan nyomokat, amellyel a déli régióban nem találkozunk. Nyugaton a nyugati szláv (lengyel) hatás volt erősebb; míg Belorusszia esetében a litván terjeszkedés hagyott mélyebb nyomokat. Végül is a keleti szláv csoportok közötti differenciálódást a környező népekkel való kapcsolat, illetve a hozzájuk fűződő alá-fölérendeltségi viszony befolyásolta. Ezek a hatások a részfejedelemségek létrejöttének idejétől (12. század vége – 13. század eleje) erősödtek fel, és később folyamatosan hatottak.¹²

4. A keleti szlávágon belüli differenciálódásnak számos nyoma lehet, de a források hiányosságai miatt elsősorban a nyelvi különbségek mentén tudjuk ezeket kimutatni.¹³ Nehezen megválaszolható kérdés ugyan-

---

¹¹ Мельникова, Е.А.: Культурная ассимиляция скандинавов на Руси по данным языка и письменности. In: Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Т. 4. Общество, экономика, культура и искусство славян. Москва 1998. 135–143.

¹² Font: Oroszország... 1998. 122, 141–144.

¹³ Agyagási Klára: Bevezetés az orosz történeti dialektológiába. Debrecen 1998. 5–12.

akkor, hogy a Kijevi Rusz fennállásának idején mennyire tekinthetjük akár nyelvileg, akár kulturálisan egységesnek a keleti szlávsvágot Novgorodtól Kijevig, Halics–Volhíniától Vlagyimir–Szuzdalig. A szétszórtan, kis csoportokban élő közösségek érintkezése nem lehetett mindennapos, ez inkább a társadalom felső részére, a fejedelmi dinasztiára és a kíséretre lehetett jellemző. A folyamatos kommunikáció hiánya pedig nem kedvez a nyelvi egységesülés folyamatának, sőt inkább a differenciálódás irányába hat. Dialektusokról a kijevi korszakban is beszélhetünk, hogy ezek mikortól tekinthetők önálló nyelveknek, azt eldönteni a nyelvtudomány feladata. Mindenesetre a szomszédos népcsoportok nyelvi hatása bizonyára érvényesült, ahol a szomszédság politikai alárendelődéssel is járt, ez a hatás erőteljesebb lehetett. A keresztény egyház, illetve az egyházi szláv nyelv viszont a nyelvi kohézió irányába hatott, igaz, déli szláv nyelvi impulzusokat közvetítve. A liturgia (és általában az írásbeliség), valamint a mindennapi beszéd nyelve között bizonyára mindig is volt különbség, a hétköznapi életben gyorsabban gyökeret verő nyelvi impulzusok a különbségeket tovább mélyítették. A nyelvi különbségek jogos feltételezése mellett szólhat pl. mindaz a klimatikus, gazdálkodásbeli különbség, amely az északi és a déli területek között kezdettől fogva kimutatható.¹⁴

5. A Kijevi Ruszban a regionális különbségeket (nyelvi, gazdasági, szomszédságbeli, kulturális stb.) a politikai berendezkedés eltérő jelenségei is erősítették. Csak egyetlen példát kiemelve, a vecse intézményére irányítva a figyelmet:¹⁵ a 11. századi Kijevi Ruszban inkább Kijevben, majd a 12. század folyamán önállósodó részfejedelemségek mindegyikében kimutatható volt a vecse működésének kisebb-nagyobb intenzitása. Ahol időben a legtovább működött és átalakította az egész belső kormányzati struktúrát, az Novgorod volt. A többi területen a tatárjárás után gyakorlatilag eltűnt, és helyette a fejedelmi hatalom megerősödése figyelhető meg. Ez igaz Vlagyimir–Szuzdalra, ahonnan a későbbi Oroszország-Rosszija kialakulása indult; és Halics–Volhíniára, amely a későbbi Ukrajna részévé vált. A vecsét alkotó szabad, fegyverforgató népek sajátos autonómiája később az Ukrajna kialakulására ugyancsak jellemző kozákság szervezetében is tetten érhető. A kérdés csak az, hogy ez mennyiben sorolható a szláv hagyományok közé. Véle-

¹⁴ Fonalka Mária: A Halicsi–Volhíniai Évkönyv művelődéstörténeti vonatkozásai. Debrecen 2001.

¹⁵ A szerteágazó, igen gazdag irodalomból l. pl. Zernack, K.: Die burgstädtische Versammlungen bei den Ost- und Westslawen. Wiesbaden 1967.

ményem szerint inkább a steppe világának jelensége.¹⁶ A Kijevi Rusz déli határai mentén felfogadott steppei harcosok létezése ugyancsak a későbbi Ukrajna sajátosságainak gyökereihez vezet bennünket.

A felvetett problémák természetesen nem merítik ki azokat a vitás kérdéseket, amelyekre az Ukrajna történetét megírni akaró történészeknek válaszolnia kell; de a legfontosabbakat – úgy vélem – sikerült felvillantani. Hadd foglaljak össze néhány olyan alapelvet, amelyet a középkori ukrán történet megírása idején követendőnek tartok.

1. Az államisággal kapcsolatban korábbi álláspontom nem változott, a Kijevi Ruszt Ukrajna történeti előzményének is tartom. A részfejedelemségekre bomlás időszaka bemutatásakor azonban sem Novgorodra, sem Vlagyimir–Szuzdalra nem szabad kitérni, hiszen ezek a részek teljesen kívül esnek a később formálódó Ukrajna területiségén. A Kijevi Rusz részfejedelemségei közül kiemelt szerep jut Halics–Volhíniának, ahogy azt a korábbi történetírás is általában követte.¹⁷ Sokkal nagyobb hangsúlyt kell fektetni Perejaszlavlra¹⁸ és Csernyigovra, hiszen ezek a fejedelemségek is legalább olyan fontosak a későbbi Ukrajna sajátosságainak kialakulása szempontjából mint Halics; csak 1240. után területük teljesen beolvad a tatár uralomba, mivel nem „maradt” a helyszínen a Rurik-dinasztia egyetlen tagja sem, aki a politikai szerkezetet – akár tatár uralom alatt is – meg tudta volna tartani. E steppei vonulathoz tartozik a Rusz számára korán (már a kunok megjelenése idején) elveszett központ, Tmutarakany. Ez utóbbi három fejedelemség területén – ha nem is önálló politikai keretek között – formálódott az az etnikai komponens, amely a szlávok mellett a későbbi Ukrajna és ukránok etnogenezisében fontos szerepet játszott. A korai ukrán történetben semmiképpen sincs helye a mai Kárpát-Ukrajna történetének, amely egészen a 20. század elejéig a Magyar Királyság szerves részét alkotta (Kárpátalja). E terület részint szláv lakossága, amely a 14. századi betelepítések eredményeként jelent meg a Kárpát-medencében, nem indokolja, hogy a területet a korábbi évszázadokban is oda soroljuk. E régió földbirtokosairól bizonyosan tudha-

---

¹⁶ Kappeler 1994. 54.

¹⁷ Hruszevszkij óta folyamatosan kiemelt figyelmet fordítanak Halicsra, l. az 1.sz. jegyzetben felsoroltakat, a német nyelvterületről l. még: Stökl, G.: Das Fürstentum Galizien-Wolhynien. In: Handbuch der Geschichte Russlands. I. Stuttgart 1980. 484–533.

¹⁸ Erről a fejedelemségről született külön monográfia: Коринный, Н.Н.: Переяславская земля X–первая половина XIII в. Киев 1992.

tó, hogy a magyar király alattvalói voltak, ilyen minőségben támogatták a Kárpátok túloldaláról érkező szláv népesség letelepedését, hogy földjeiket megműveltethessék. A 14. századi betelepéskor hozhatták magukkal a rutén/ruszin nevet, amely Kárpátalja sajátos népességét alkotta: szláv nyelvvel, ortodox vallásával, magyar politikai és kulturális közegben élve.¹⁹

2. A Kijevi Rusz történetétől a 13. századi Halicson át a Lengyelországhoz tartozó 14. századi *Russia Minor*-on (Kisoroszország) keresztül vezet az út a későbbi Ukrajna felé. Ehhez a 13. századi Volhínia, majd a tatároktól litván uralom alá kerülő Kijev–Csernyigov területét kell kapcsolnunk. A stabilizálódó Kisoroszország elnevezés utal a történeti gyökerekre, a latin nyelvű forrásos előfordulás pedig a későbbi politikai keretekre. Ilyen módon változó földrajzi határokkal (és a fentebb vázolt etnikai összetétel nyomán) kell követnünk a 19. században megjelenő Ukrajna történeti előzményeinek alakulását.

3. A kulturális változások legelőször szembetűnő jelensége a nyelv, amely grammatikai struktúrájában a mai orosznál valóban közelebb áll a középkori írásbeliségből megismert rendszerhez, archaikusabb. Szókészletében pedig (természetesen cirill betűs változatban) a lengyel kölcsönszavak jelentős aránya mutatható ki. Kettősség figyelhető meg vallási téren: az ortodox hagyományok mellett gyökeret eresztett az egyházi unió nyomán a görög katolikus irányzat. Ez utóbbi természetesen nem középkori jelenség, de a halicsi területeken már a 13. század elejétől kimutatható a törekvés az egyházi unióra, amit akkor a magyar és a lengyel expanzió képviselt.

РЕЗЮМЕ

Украина в средние века (К вопросу о принципах будущей «Истории Украины»)

В работе подчеркивается необходимость написания Истории Украины на венгерском языке. В то же время перечисляются некоторые проблемы, с которыми сталкиваются авторы в ходе написания:

- 1) Вопрос об отсутствии континуитета территории и государственности Украины,
- 2) Наличие наследия Киевской Руси,
- 3) Вопрос об этногенезе украинского народа и его этнический состав,
- 4) Причины превращения восточнославянских диалектов в новые языки,

---

¹⁹ L. erre pl. Bonkáló Sándor: A rutének. Basel–Budapest 1996.

5) Политическое влияние соседних стран на историю Украины.

В дальнейшем автор излагает свои позиции. Она считает, что Киевская Русь составляла общий этап развития и для Украины и для России, дифференциация началась уже в период формирования отдельных княжеств. В формировании дальнейшей судьбы Украины надо придавать больше значения Черниговскому, Переяславскому и Тмутараканскому княжествам; в ходе формирования этногенеза Украины играли важную роль кочевые народы, в том числе и небольшие по численности степные народности; начиная с XIII-ого века для позднейшего развития Украины имели значение и униатские стремления римско-католической церкви и экспансия со стороны соседних стран.